

1989/6

BULLETIN

KNOB

Tweemaandelijks tijdschrift
voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis,
archeologie, cultuurbeleid,
musea en archieven

Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond
De Walburg Pers

De forten en kastelen van Ghana een collectief monument

De Goudkust

De lange rij van handelsforten die in de loop der tijden gebouwd is langs de westkust van Afrika, en wel speciaal aan dat stuk kust dat bekend werd als de Goudkust, heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de Europese expansie, die begon met de Portugese ontdekkingsreizen van de 15de eeuw. Het was niet alleen goudzucht die de Portugezen naar de tropen dreef, maar ook godsdienstijver; niet alleen wilde men de heidenen bekeren, maar men hoopte ook in West Afrika de Mohammedaanse vijand in de rug te kunnen aanvallen. Het was daarom noodzakelijk een sterke basis te hebben. Tien jaar voor Columbus de Nieuwe Wereld ontdekte, bouwden de Portugezen al het kasteel Sao Jorge da Mina, dat niet alleen het oudste, maar ook nog steeds het meest imposante bouwwerk van Europese oorsprong in West Afrika is. Algemeen wordt aangenomen dat 'Caramançã', met wie Dom Diogo d'Azambuja uit naam van de Koning van Portugal onderhandelde over de bouw van de sterkte, Kwamena Ansah was, een van de eerste Fante hoofden van Elmina, en dat 'Mina' sloeg op de goudmijnen in het binnenland. Er is echter ook een geloofwaardige theorie dat Caramançã een Mohammedaanse Mande leider of Mansah van handelaars uit de westelijke Soedan was met de naam Kara, en dat de naam Mina niet is afgeleid van het Portugese woord voor (goud)mijn, maar in feite het Arabische woord voor haven is. Ook is het opmerkelijk dat het kasteel minstens even zware verdedigingswerken aan de landzijde als aan zee kreeg: men rekende er schijnbaar op dat 'de Turk' wel eens met zwaar geschut uit het Noorden zou kunnen oprukken tegen de nieuwe Christenen kolonie; men wist in die tijd nog maar bitter weinig van de geografie en werkelijke omvang van het Turkse rijk.

Begin ontwikkeling

Hoe het ook zij, met de eerste onderhandelingen tussen d'Azambuja en Karamansa werd een precedent gesteld waar later nooit meer van is afgeweken: de Europeanen konden hun forten bouwen waar hen dat goed scheen, maar territoriale rechten, zelfs over de grond waar die forten op gebouwd werden, kregen ze

niet. Dat wil niet zeggen dat de Europeanen geen politieke invloed uitoefenden: enkele jaren later kreeg Elmina zelfs Portugese stadsrechten. Al spoedig bleek dat de Arabieren en Malinke met hun handelswaar uit het Middellandse zeegebied die langs de lange karavaansroutes door de Sahara werden aangebracht niet konden concurreren met de Portugezen die dezelfde soort goederen per schip aanvoerden en ze tegen aanmerkelijk lagere prijzen konden aanbieden. De Mohammedaanse handelaars verdwenen snel van het Westafrikaanse kust toneel en maakten plaats voor de 'Akanisten', Akan (Ashanti) sprekende goudhandelaren uit het regenwoud gebied waar de belangrijkste Westafrikaanse goudmijnen waren [en nog steeds zijn]. Elmina breidde zich snel uit en werd een soort metropolis van handelaren uit alle streken.

Elmina was stellig de belangrijkste handelshaven, maar al spoedig voelden de Portugezen ook de behoefte om ook in andere kustplaatsen de stroom van goud, ivoor en andere bosproducten te tappen, en bouwden forten bij de mond van de Ankobra en de Prah rivieren die door de goudgebieden stromen. Zowel de Afrikaanse als de Europese produktén arriveerden beetje bij beetje, en het gebeurde maar zelden dat een Afrikaanse handelaar al zijn waar in een keer aan een Portugese handelaar kwijt kon. Het creëren van opslagruimte was dus een eerste vereiste en een goed verdedigingsmechanisme was vooral nodig voor het goud dat zo een enorme waarde vertegenwoordigt in kleine, makkelijk te ontvreemden hoeveelheden.

De 15de eeuw

Gedurende vrijwel de hele 15de eeuw bleef de Portugese monopoliepositie in West Afrika onaangetaast. Wel maakten Engelsen en Fransen een enkele keer gewaagde stroop- en handelstochten langs de kust, maar van werkelijke concurrentie kan men pas spreken wanneer de Hollanders helemaal aan het eind van die eeuw op grootscheepse wijze aan de Goudkust gaan handelen. Sinds Philips II de Spaanse en Portugese havens voor Nederlandse schepen had gesloten, noodzaakte hij zijn voormalige onderdanen zelf hun weg naar de Indië, en vooral naar het fameuze goudrijk aan de Kust van Guinee te vinden. Binnen een paar jaar

nam het aantal Nederlandse schepen dat de Goudkust aandeed toe van enkele tot enkele honderden. De positie van de Portugezen in Elmina bleek vrijwel onaantastbaar, maar even ten oosten van Elmina lag het koninkrijk Saboe (Asebu) waarvan de haven Mori een ware *boom-town* voor Nederlandse handelaars en Akanisten werd. De Nederlanders bevonden zich ten opzichte van de Portugezen nu in ongeveer dezelfde positie als de Portugezen zich bevonden hadden ten opzichte van de karavaanhandelaren uit de westelijke Soedan; de Nederlanders verkochten betere waar voor minder goud.

Nederlanders

Maar de Portugezen deden wat ze konden om de concurrenten tegen te gaan en namen regelmatig represailles tegen Afrikanen die zich met Hollanders afgaven. Tenslotte zond de koning van Asebu twee ambassadeurs naar de Republiek met het verzoek aan de Staten-Generaal om een sterkte in Mori te bouwen. Het Fort Nassau, waar de ruïne nog steeds te bezichtigen valt, werd het eerste van een lange reeks Nederlandse handelsforten in West Afrika. Toen in 1637 het kasteel St. George d'Elmina, na verscheidene mislukte pogingen, bij een door Maurits van Nassau uit Brazilië gezonden expeditie werd veroverd en kort daarna ook de andere forten in Nederlandse handen vielen, was het afgelopen met de Portugese Goudkust. Maar de Nederlandse Westindische Compagnie behield haar hegemonie op die kust niet lang: er ontwikkelde zich een soort *gold-rush* en kort na elkaar vestigden Engelsen, Zweden, Denen, Brandenburgers en Fransen zich op die kust, hetgeen leidde tot een proliferatie van forten en kastelen. De handelspaden uit het goudrijke binnenland vertakten zich als de delta van een rivier en er ontwikkelde zich een ingewikkeld spel van allianties en tegen-allianties met plaatselijke politieke leiders.

De Portugezen, en de Nederlanders na hen, hadden altijd zoveel mogelijk de verkoop van vuurwapens op de Goudkust tegen gehouden om oorlogen die de vrijheid en veiligheid der handelspaden zouden kunnen verstoren, te voorkomen. Maar met de toenemende concurrentie was deze politiek niet vol te houden, en tegen het einde van de 17de eeuw werden niet alleen vuurwapens op grote

schal verkocht, maar groeiden zowel vraag naar als aanbod van slaven snel. In het binnenland vonden grote machtsverschuivingen plaats, waarbij Ashanti vrij plotseling naar voren kwam als de machtigste staat en hoofdleverancier van slaven. De Ashantis ontwikkelden hun beroemde eigen cultuur die echter zonder twijfel ook zeer is beïnvloed door contacten met de forten aan de kust.

In de driehoekshandel tussen Afrika, Amerika en Europa, die de geschiedenis van de drie continenten zo heeft beïnvloed, speelden de forten een belangrijke rol. Er is weinig goeds te zeggen van de slavenhandel, maar men kan niet ontkennen dat ten gevolge van de lange periode van intensieve contacten tussen gelijkwaardige Afrikaanse en Europese handelspartners in en om de forten een situatie is ontstaan van wederzijds respect, waardoor het kolonialisme later, in de tijd van het imperialisme, ook nooit de kans heeft gehad zich van zijn slechtste kant te laten zien. Het was ook niet toeval dat Ghana het eerste land van Afrika bezuiden de Sahara was dat zijn onafhankelijkheid verkreeg, en dat vrijwel zonder de conflicten die zo kenmerkend waren voor het dekolonisatieproces.

Als een collectief monument van de Westafrikaanse handelsketen, van 300 jaar sjacheren tussen Afrikanen en Europeanen op voet van gelijkheid, verdienen de forten en kastelen van Ghana met hun stedelijke omgeving de grootste aandacht; het zijn niet alleen belangrijke historische monumenten maar zij vormen ook, als een geheel, een unieke toeristische attractie, die ook zeer gunstig gelegen is met de recente opening van de internationale doorgangsweg van Abidjan naar Lagos.

Prof. dr. A. van Dantzig is hoogleraar, verbonden aan de Universiteit van Ghana.

Elmina

Elmina is een Westafrikaanse stad gelegen aan de golf van Guinea. Aan het einde van de 15de eeuw kwam het destijds kleine vissersdorpje, door haar voor de handel zeer gunstige ligging, in contact met de Europese mogendheden. Deze contacten bepaalden de ontwikkeling en in belangrijke mate ook het karakter van de stad. Het door de Portugezen bij het dorp gebouwde kasteel São Jorge da Mina speelde hierbij een centrale rol. Van 1637 tot 1872 was het kasteel Nederlands hoofdkwartier aan de Goudkust en de stad groeide uit tot een belangrijke handelsplaats. Aan het begin van de 19de eeuw, na de afschaffing van de slavenhandel, verloor het gebouw haar functie van handelspost. Ruim een eeuw later, in 1921, verloor ook de stad, door een voor de haven afgekondigd handelsverbod, haar handelsfunctie. De stad viel terug op haar oorspronkelijke bron van inkomsten, de visserij.

Deze terugval in ontwikkeling heeft enerzijds het voordeel gehad dat het waardevolle karakter van de stad niet door nieuwe of uitgebreide functies is aangetast. Anderzijds dreigt dit karakter nu wel aan verval ten onder te gaan.

Het verval kan alleen tegengegaan worden als de stad nieuwe economische

impulsen krijgt. Verbeterde visserij-technieken kunnen zo'n impuls geven. Maar ook moet er gedacht worden aan stimulering van het toerisme. Restauratie van het in Elmina gelegen cultuur- en bouwhistorisch zeer waardevolle kasteel St. George zou een belangrijke eerste stap kunnen zijn. Studenten restauratietechniek aan de T.U. Delft onderzochten de mogelijkheden van hergebruik van het kasteel.

De problemen die bij een toeristische functie naar voren komen, liggen voor een groot deel niet in het kasteel zelf maar in haar omgeving. Bovendien zijn de problemen meestal van niet bouwkundige aard. Het onderzoek is daarom uitgebreid naar andere disciplines. Het is de bedoeling dat dit interdisciplinaire onderzoek een voorstel oplevert dat aangeeft hoe door nieuwe economische impulsen de waardevolle elementen en structuur van de stad gerehabiliteerd kunnen worden.

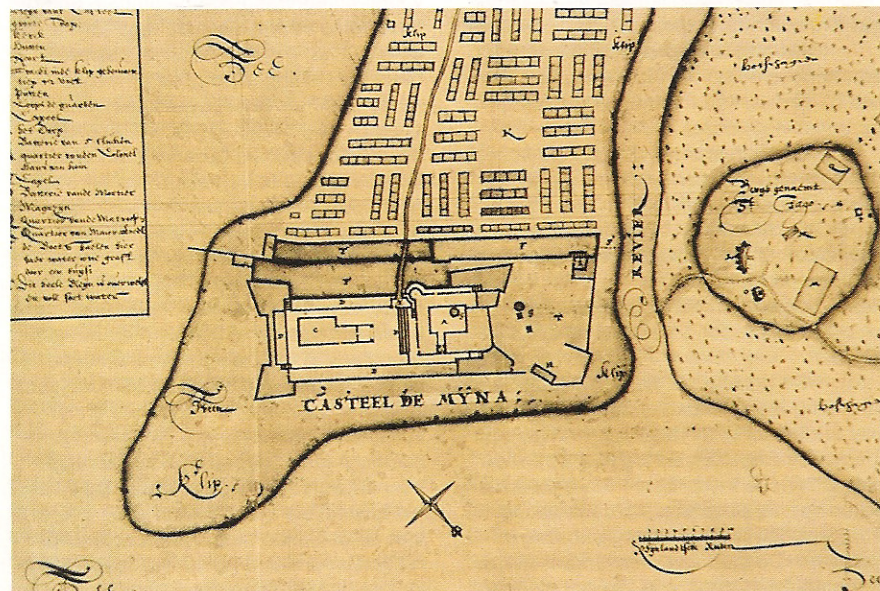
De geschiedenis van de stad en het kasteel Elmina

Aan het eind van de 15de eeuw waren de handelsroutes van India naar Europa door de Turken geblokkeerd. Op zoek naar nieuwe handelsroutes ontdekten de Portugezen in 1471 de Westafrikaanse kust. De kuststrook van het huidige Ghana werd Mina (de mijn) genoemd vanwege de overvloed aan goud die hier aangeboden werd.

Diogo d'Azambuja kreeg van koning João II van Portugal opdracht om een geschikte plaats te vinden om een handelspost te bouwen. De keuze viel op het handelsplaatsje Aldea das Duas Partes, het huidige Elmina. De situering op de punt van een landtong, welke gevormd wordt door de rivier de Benja en de Atlantische Oceaan, geeft de vesting een uitzonderlijk goede strategische ligging. Niet gerust op de blijvend goede gezindheid van de lokale bevolking moest het kasteel snel gebouwd worden. Om dit te kunnen verwezenlijken werd het meest essentiële bouw materiaal zoveel mogelijk in Portugal voorbereid.

Het geprefabriceerde kasteel werd volgens de laatmiddeleeuwse kastelenbouwtraditie opgetrokken. Een hoog ommuurd vierkant plein met op drie hoeken naar buiten stekende ronde torens. De vierde hoek werd door een vierkante toren gemarkeerd.

Afb. 1. Situatie van Elmina tijdens de verovering van het kasteel door de Nederlanders op de Portugezen in 1637. A.R.A. Inv.nr. 0104 St. Generaal 5755¹.

Het in 1482 gebouwde kasteel bleek al snel te klein en werd aan de zuidoostzijde met een handelsplein uitgebreid. De stad op de landtong werd door het kasteel en een stadsmuur beschermd en kreeg in 1485 reeds haar stadsrechten. Ruim een eeuw lang weten de Portugezen de lucratieve goudhandel voor de overige

van de haven aan het begin van de 20ste eeuw verviel de stad weer op de visserij. In 1957 werd Ghana als eerste Afrikaanse land onafhankelijk.

Het kasteel werd nog enige tijd als politieacademie gebruikt. Momenteel staat het grote bouwwerk er verlaten bij.

Onderzoek

Hoewel wij uitgaan van een totaal stadsbeeld met haar eigen specifieke waarden, hebben we ons onderzoek geconcentreerd op een element van de stad, het kasteel St. George d'Elmina.

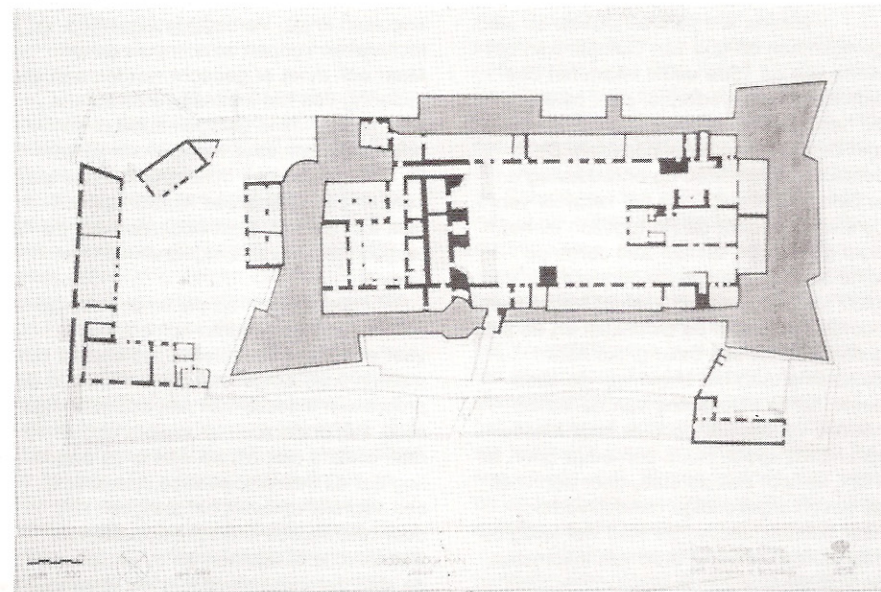
Het onderzoek en voorstel tot hergebruik van het kasteel werd in 1987 gestart. Allereerst werd het kasteel, welke als oudste en grootste Europese bouwwerk in tropisch Afrika te boek staat, grondig geïnventariseerd en gedocumenteerd. Zeer exacte opmetingen van het kasteel resulteerden in een set plattegronden, doorsneden en aanzichten.

Uit een drietal onderzoeken, bouwhistorisch, bouwtechnisch en een organisatorisch onderzoek, resulteerden randvoorwaarden voor het hergebruik van het kasteel.

Bouwhistorisch onderzoek is noodzakelijk om de huidige structuur te kunnen verklaren en begrijpen en zo de waarde ervan te bepalen. Uit het bouwhistorisch onderzoek kwam duidelijk naar voren dat we hier met een bijzonder kasteel te maken hebben. De verweving van het laatmiddeleeuwse kasteel met een met bastions versterkte vesting maken het bouwwerk uniek. In het voorstel tot hergebruik werd dan ook geprobeerd deze structuren weer duidelijk afleesbaar te maken.

Het bouwtechnisch onderzoek richtte zich niet alleen op de technische staat waarin het gebouw verkeert, maar vooral op de vraag hoe de binnen- en buitenruimtes bouwtechnisch behagelijk gemaakt kunnen worden. Het kasteel heeft als vesting altijd goed gefunctioneerd maar als verblijfplaats is het gebouw zeer onbehagelijk. De behagelijkheid is bouwkundig te verbeteren door de lichtbeweging te verbeteren en het stralend oppervlak te reduceren. Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van windtunnel en zonsimulatie-proeven. Dit resulteerde in een aantal voorstellen; het toepassen van dubbeldak systemen, het beplanten van het grote plein en het aanbrengen van windroosters ten behoeve van de luchtbeweging op de binnenplaats.

Als derde werd door ons onderzocht in hoeverre nieuwe functies organisatorisch in het gebouw ondergebracht kunnen worden. De oude organisatie van het kasteel als vesting komt goed overeen met de geplande museum-hotel functie. Als randvoorwaarde geldt het respecteren van de aangetroffen gebouwstructuur. De

Afb. 2. Plattegrond van het kasteel St. George d'Elmina, 1987. Opmeting A. K. Joustra en D. L. Six.

zeevarende Europese mogendheden verborgen te houden.

Totdat Barent Erikszoon in 1593 aan de kust verzeilde. De Hollandse bedreiging deed de Portugezen besluiten het kasteel te moderniseren. Om het oude fort en het handelsplein werd een met bastions versterkte vesting gebouwd. De dubbele grachtengordel aan de landzijde zorgde ervoor dat het hele complex door water omgeven werd. Verschillende aanvallen op het kasteel werden afgeslagen.

Zo ook in 1625, een aanval waar Piet Heyn bij betrokken was. Een plan, opgezet door Johan Maurits de Braziliaan, in 1637, slaagde. Zijn leger bestookte het kasteel niet vanuit zee maar vanaf de heuvel St Jago waar een Portugese kapel stond. Nu het kasteel in Nederlandse handen was gekomen, werd het verbouwd en uitgebreid met bebouwing op de katteplaats, het lager gelegen plein aan de rivierzijde.

Op de heuvel St Jago werd het fort Coenraadsburg gebouwd om het kasteel vanuit land bescherming te bieden.

Al snel maakten niet alleen de Nederlanders, maar ook de Engelsen, Zweden, Denen, Fransen en Brandenburgers aanspraak op de kust. Ondanks deze concurrentie ging het de Nederlanders voor de wind.

De handel in goud, olifantstanden maar vooral ook slaven floreerde. Het kasteel werd verfraaid en in de stad werden paviljoens en tuinen aangelegd.

Door de Franse overheersing in Nederland rond 1800 raakte Elmina geïsoleerd van het moederland.

Veel Nederlanders zijn gedwongen zich blijvend te vestigen in Elmina en zo ontstaat er een grote stadsuitbreiding aan de voet van de berg St Jago. De uitgebreide stad werd door een systeem van redoutes tegen mogelijke aanvallen vanuit het binnenland beschermd.

De afschaffing van de slavernij aan het begin van de 19de eeuw had de bezittingen aan de kust voor Nederland onrendabel gemaakt.

De Engelsen die vergaande kolonisatieplannen hadden, waren in overname geïnteresseerd.

Dit leidde in 1872 tot een gecompileerde ruil van de Nederlandse bezittingen aan de Goudkust voor rechten in noord-Sumatra en de mogelijkheid werkrachten te zenden vanuit India naar Suriname.

De belangrijke Ashantie stam, jarenlang Nederlands bondgenoot, werd niet in deze overname gekend. Al spoedig kregen de Engelsen oorlog met de Ashanties. Dit leidde in 1873 tot het wegbombarderen van de oude stad op de landtong. Tot op heden is de landtong onbebouwd gebleven. De stad aan de overkant van de rivier werd wel uitgebreid. Na het sluiten

openbaarheid van het kasteel dient vanwege haar historische betekenis zo groot mogelijk te zijn. Verder wordt er gestreefd naar een zo groot mogelijke sociale betrokkenheid van de stad. Dit laatste wordt het duidelijkst bij de geplande ambachtsschool op de katteplaats en het studiecentrum op het grote plein.

De drie onderzoeken resulteren uiteindelijk in een voorstel tot hergebruik waarbij de volgende functies in het kasteel zijn opgenomen: museum, hotel, restaurant, studiecentrum, conferentiezaal, was-serette en ambachtcentrum.

Nabeschouwing

Het zal duidelijk zijn dat Ghana een unieke erfenis aan forten en kastelen bezit. Dat ze uniek zijn geeft ook de plaatsing op de World Heritage lijst van de Unesco wel aan. Bouwwerken die evenwel niet aan iets moois herinneren en bezield zijn met het leed van de slaven die erin verhandeld zijn. Toch ziet Ghana genoeg redenen om plannen te ontwikkelen tot behoud van wat er nog resteert.

Niet alleen uit cultuur-historisch oogpunt, maar ook uit economisch oogpunt. De forten en kastelen moeten een belangrijke rol gaan spelen bij het stimuleren van het toerisme.

Het leidt geen twijfel dat een goed opgezet toerisme, zonder de cultuur al te zeer aan te tasten, een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de economie kan leveren. Ghana is rijk aan potentiële toeristische attracties: de rijke inheemse cultuur, de wildparken, het tropisch regenwoud, de delta van de Volta-rivier, de Akosombo-dam, de goudmijnen, een kust van ongekende schoonheid en de oud-Europese handelsforten.

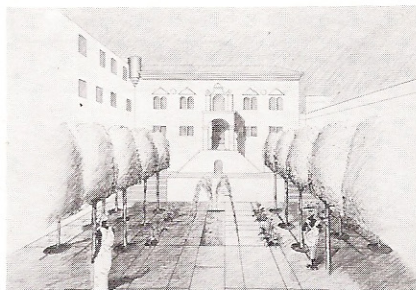
De forten en kastelen liggen op die plaatsen langs de kust waar men het beste uitzicht heeft. Vaak hoog op een rots gelegen, uitkijkend over de oceaan, de vissersdorpjes, de zandstranden en de lagunes. De bouwwerken hebben educatief maar ook romantisch gezien een grote toeristische aantrekkingskracht.

De monumentenzorg in Ghana bevindt zich voor Westerse begrippen in een zeer pril stadium. Toch was het een van de eerste West-Afrikaanse landen die plannen ontwikkelde voor de conservatie van historisch waardevolle gebouwen. In 1952, ten tijde van de Engelsen, werd de 'Monuments and Relics Commission of the Goldcoast' opgericht om zich over deze historische gebouwen te ontfemen. Aanvankelijk ging de aandacht alleen uit naar de forten en kastelen. Na Ghana's onafhankelijkheid werd de hiervoor genoemde instelling heropgezet in de vorm van de Ghana Museums and Monuments Board (G.M.M.B.) en werd het werkterrein uitgebreid met de belangrijke overgebleven inheemse monumenten.

De activiteiten beperken zich tot de instandhouding van individuele monumenten. Er bestaan geen maatregelen ter bescherming van de gehele nederzetting of complete delen van de stad.

Elmina is één van de oudste steden van West-Afrika en bezit buiten het kasteel en fort diverse bouwwerken van grote cultuur- en bouwhistorische waarde. Het karakter van de stad wordt niet alleen door de individuele bouwwerken bepaald maar door de stedelijke structuur als geheel, de zichtlijnen, de straten en pleinen, de heuvels, het strand en de haven.

Elmina was tot en met de 19de eeuw een bloeiende stad. De laatste decennia is zij verstoken gebleven van enige zichtbare economische ontwikkeling. Hierdoor is de waardevolle stedelijke structuur voor een groot deel intact gebleven, maar tevens dreigt deze nu aan verwaarlozing ten onder te gaan. Net als met een bouwwerk moet ook een stad goede economische functies hebben om te kunnen bestaan. Met uitzondering van een handjevol gebouwen verkeren de bouwwerken in

Afb. 3 Gevelaanzichten kasteel St. George d'Elmina, 1987. Opmeting A. K. Joustra en D. L. Six.

een slechte staat van onderhoud. De hoeveelheid aan monumenten die gerestaureerd moet worden is gigantisch, evenals de problemen die bij een eventuele uitvoering hiervan naar voren zullen komen.

Ongeveer 10 jaar geleden heeft de G.M.M.B. het kasteel St. George d'Elmina in beheer gekregen. Zij ontwikkelen nu plannen om het gebouw een hotelfunctie te geven. Het bouwwerk is het meest door toeristen bezocht object van Ghana. Het is gunstig gesitueerd op een afstand van twee uur rijden van de eigen hoofdstad en die van Ivoorkust. Ons onderzoek heeft aangetoond dat een hotelfunctie technisch en organisatorisch zeer wel mogelijk is zonder dat de huidige waardevolle structuur van het gebouw aangetast wordt. Bij een uitvoering van deze plannen zal het aantal toeristen in de stad toenemen waardoor bestaande faciliteiten zoals winkels en openbare diensten zwaarder belast worden. Om te voorkomen dat zulke nieuwe economische ontwikkelingen de historische kern van Elmina aantasten, moeten er dus eerst maatregelen ter

bescherming van de stedelijke structuur genomen worden. Zoals gezegd is de Ghanese monumentenzorg niet vertrouwd met zulke maatregelen. De Nederlandse Rijksdienst voor Monumentenzorg die dit wel is, zou de Ghana Museum & Monuments Board hierover kunnen adviseren.

Buiten stimulering van het toerisme, door rehabilitatie van de historische kern en de waardevolle bouwwerken, kan verbetering van de visserijtechnieken de stad nieuwe economische impulsen geven. De Elminese kano's, hoe mooi ze ook zijn, staan in een te schril contrast met de voor de kust gelegen Japanse en Koreaanse visfabrieken. Aanverwant zijn de problemen van de visverwerking en een haven die dichtgeslibt is.

Om tot een goed doordacht voorstel te komen zijn op verschillende Nederlandse Universiteiten in samenwerking met Ghanese Universiteiten onderzoeken gestart.

De Universiteit van Delft, afdeling der Bouwkunde, heeft een onderzoek naar een voorstel tot hergebruik van kasteel St. George gedaan.

De Universiteit van Tilburg onderzoekt de economische aspecten van het toerisme in Ghana. De Universiteit van Delft, afdeling der Civiele techniek gaat een onderzoek doen naar mogelijke infrastructurele verbeteringen. De Universiteit van Eindhoven, afdeling der Bouwkunde gaat de mogelijkheden onderzoeken om enkele in de stad gelegen waardevolle bouwwerken te behouden.

Hergebruik van waardevolle gebouwen, rehabilitatie van een historische stad en verbetering van infrastructuur, het zijn terreinen waar Nederland ervaring en een goede reputatie in heeft. De Nederlandse overheid zou zich verplicht moeten voelen om de aanbevelingen, die aan de hand van deze gezamenlijke onderzoeken gedaan zullen worden, te concretiseren.

Want zoals de heer Mitterand onlangs nog stelde, is de alsmaar groter wordende kloof tussen de westerse landen en de derde wereld het grootste gevaar dat de mensheid bedreigt.

Ir. A. Joustra en Jhr. Ir. D. Six studeerden af aan de T.U.-Delft op het in dit artikel behandelde onderzoek.